

О.М.Корнієнко

О.М.Корниенко

O.M.Korniienko

Сумський національний аграрний університет

Сумский национальный аграрный университет

Sumy National Agrarian University

ЦІННІСНА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ЇЇ ДЖЕРЕЛА І СУТНІСТЬ
ЦЕННОСТНОЕ СОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ: ЕГО ИСТОЧНИКИ И
СУЩНОСТЬ
VALUE CONSCIOUSNESS OF A PERSONALITY: SOURCES AND ITS
ESSENCE.

Анотація. В статті аналізується ціннісна свідомість особистості, джерела її виникнення, її природа і сутність.

Аннотация. В статье анализируется ценностное сознание личности: источники его возникновения, его природа и сущность.

Summary. Values regulation is the essential characteristics of human activity as a free activity. Values - this is what obtains the general public importance, that is not confined to the world of individual phenomena. In this respect, the value rises above the world as a sphere of individual existence in common, like the dominant, which relates to any single event. The value is a common notion, which serves as a regulator of the people's activity, forms the structure of a personality. It is a kind of social standard, criterion for measuring human actions. Defining the absolute character of values, facing the man as categorical demands and ideals, one can oppose them for granted pragmatic conjuncture purposes, unilateral, limited only by situation, tasks, subjective whims, direct immorality.

Ключові слова: сенс життя, особистість, цінність, ціннісна орієнтація, ціннісна направленість.

Ключевые слова: смысл жизни, личность, ценность, ценностная ориентация, ценностная направленность.

Key words: the meaning of life, personality, values, value orientation, value regulation, measuring human actions, absolute character of values.

Постановка проблеми. Реформування нашого суспільства вимагає переосмислення багатьох, здавалося б остаточно вирішених проблем, аналізу їх у контексті всієї світової практики й теорії. Найважливіша з них - визначення орієнтирів розвитку суспільства. Головні цілі цього розвитку формуються як реалізація тих чи інших принципів, ідей, імперативів,

цінностей. Мова політичної та ідеологічної сфер плюралістичного суспільства - мова не фатальних законів, а людських цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема цінностей - одна з найбільш складних та суперечливих проблем філософії. За точку відліку при розгляді цієї проблеми прийнято вважати Баденську школу неокантіанства, її засновника В.Віндельбанда і систематизатора основних ідей цієї школи Г.Ріккєрта. Хоча неокантіанці були не першими філософами, які ввели поняття цінності у філософію, але не підлягає сумніву, що вони немало сприяли тому, щоб тема цінностей була визнана як одна із найважливіших.

Теорія цінностей (аксіологія) як певний напрямок у філософії сформувалась в 20-50-х роках нашого століття в роботах німецьких і американських філософів (М.Шелер, Н.Гартман, Р.Б.Перрі, С.Пеппер та ін.).

У вітчизняній філософії осмислення аксіологічної проблематики почалося активно здійснюватися з початку 60-х років ХХ століття. Дослідження зазначеної проблеми ведеться за такими основними напрямками:

- логіко-гносеологічний аналіз ціннісної проблематики. Вказана проблема розглядається у контексті взаємовідносин суб'єкта до дійсності, що містять в собі не лише знання про об'єкт, але й знання про відношення суб'єкта до об'єкту (Алексєєв П.В., Анісімов С.Ф., Волинка Г.І., Дробницький О.Г., Дученко М.В., Коршунов А.М., Тугарінов В.П. та ін.);

- логіко-методологічний аналіз. Проблема цінності тут аналізується в загальному контексті сучасного наукового пізнання (Бичко І.В., Забродін В.Ю., Лекторський В.О., Парнюк М.О., Ярошовець В.І. та ін.);

- соціологічний аспект цінності. При цьому підході вивчаються особливості впливу системи цінностей на формування соціологічного знання, його об'єктивність, можливість бути інструментом соціального управління (Волович В.І., Здравомислов А.Г., Мантатов В.В., Михальченко М.І., Попов С.І., Ручка А.О. та ін.);

- культурологічний аспект досліджень підкреслює взаємозв'язок ціннісних уявлень як імманентних характеристик культури, їх входження в культурну тканину як конкретної епохи, так і всієї історії людства (Андрущенко В.П., Бичко А.К., Губерський Л.В., Причепій Е.М., Чавчавадзе Н.З., Шинкарук В.І., Яценко О.І. та ін.).

Крім того, ряд робіт присвячено осягненню специфіки цінності в різних галузях знання: політичній, економічній, правовій, екологічній, естетичній, релігійній (Гречаний В.В., Золотухіна-Аболіна Є.В., Зуєв В.М., Крисаченко В.С., Лосєв О.Ф., Михальченко М.І., Семашко О.В., Шилов В.Н., Федорів Ю.О. та ін.). Аналізується проблема ціннісної орієнтації особистості в процесі її становлення та життєдіяльності (Бакиров В.С., Головатий М.Ф., Головаха Є.І., Мокляк М.М., Осовський В.Л., Пазенок В.С., Парнюк М.О., Подольська Є.А., Табачковський В.Г. та ін.).

Мета статті. Проаналізувати систему цінностей особистості, джерела її формування, її зміст та сутність.

Виклад основного матеріалу. В історії соціальної філософії можна виділити два напрямки у розумінні цінностей особистості, а точніше у джерелах їх виникнення. Перший з них пов'язує цінності з вітальними потребами людей, інтерпретує цінності як те, що має значимість для їх життєвого інтересу, що врешті-решт служить задоволенню потреб.

Другий напрямок, існування якого зумовлене філософськими розробками Канта, Ріккєрта та інших, розглядає цінність як надвітальне утворення, як певний Абсолют, що є найвищим виміром людської духовності і орієнтиром буттєвості духу, утвердженням всезагального в індивіді, піднесенням над суто вітальним інтересом. До цього напрямку слід відносити не тільки представників західноєвропейської філософської традиції, таких як Г.Ріккєрт, Е.Дюркгейм, М.Вебер, С.Поппер, М.Шеллер та інших, але й багатьох російських філософів - В.С.Соловйова, С.Л.Франка, С.М.Булгакова, Е.М.Трубецького, представників київської філософської школи М.О.Бердяєва, Л.І.Шестова та ін.

Як цілком правомірно зауважує Н.З.Чавчавадзе, виведення цінностей безпосередньо з потреб конкретного індивіду веде до суб'єктивізму і релятивізму в аксіології, так як потреби, інтереси у різних людей і груп різні. І так як нема загальнозначимих цінностей і їх ієрархій, то, отже, всі цінності відносні, релятивні. Тому Н.З.Чавчавадзе стверджує наявність безумовних цінностей - цілей, які стоять перед людиною, як категоричні вимоги і які є мірилом усіх інших цінностей. Торкаючись цієї складної проблеми, він пише: "Говорять, що діяльність людини мотивована її потребами: не маючи потреб, людина не почала б діяти. Це, можливо, правда. Але правда полягає і в тому, що діяльність, яка цілком і повністю визначається потребою, ніяк не може бути вільною, яка б створювала нові цінності творчої діяльності. Доки людина перебуває під впливом потреби, говорити про свободу нічого. Вона повинна в тій чи іншій мірі звільнитися від цього впливу, перебороти своє підпорядкування потребам, стати вище за них...Свобода людини є завжди звільнення від влади низьких цінностей, вибір вищих цінностей і боротьба за їх здійснення"[12, с.29-30].

На думку В.І.Шинкарука і О.І.Яценка, зведення цінностей до потреб, однозначно детермінованих суспільним і природним буттям є результатом розриву двох діалектично зв'язаних підходів - об'єктивно-детерміністського і аксіологічно-телеологічного [13, с.196]. З точки зору авторів, ціннісне відношення спочатку виникає в процесі практичної життєдіяльності людей і дійсно детерміноване первинними біологічними і соціально-економічними потребами людей. Але в міру того, як у процесі практики збільшується культурний шар і для людини все більше значення отримує життя зі змістом, по мірі цього над первинними утилітарними технологічними цінностями виникають цінності більш високого порядку. Вони формуються у відносно самостійному розвитку культури і мають відносну автономію. "Цінності культури не можна однозначно вивести із нинішнього, на даний момент функціонуючого буття, із даних конкретних способів практики. Вони є згустком, підсумком історичного досвіду людства. Цінності добра, краси,

справедливості, свободи вистраждані людством на протязі всієї людської історії. І як такі, вони підіймаються над поточною практикою, незалежні від неї, самі активно впливають на формування її цілей, мотивів і вибір підвалин діяльності. І коли мова йде про їх детермінуючу дію, зовсім байдуже, реальні чи нереальні вони за своїм об'єктивним змістом. Тут вирішальне значення має те, чи сприйняті чи відхилені вони суб'єктом, якому адресовані"[13, с.197].

Таким чином, ціннісна регуляція є сутнісною характеристикою людської діяльності, як діяльності свободної. Цінності - це те, що отримує загальну суспільну значимість, те, що не зводиться до світу одиничних явищ. У цьому відношенні цінності підіймаються над світом індивідуального буття як сфера загального, як та домінанта, з якою співвідноситься будь-яка одинична подія. Цінність є таке загальне, яке виконує роль регулятора в діяльності людей, формує структуру особистості. Вона є певним суспільним еталоном, критерієм виміру людських дій. Виділення безумовного характеру цінностей, які стоять перед людиною як категоричні вимоги та ідеали, дозволяє протиставити їх як належне кон'юктурі прагматичних цілей, односторонніх, обмежених лише ситуацією, задач, суб'єктивних примх, прямому аморалізму.

Разом з тим, не заперечуючи імперативних функцій цінностей, їх ролі як ідеалів, які підносяться над частковим і ситуативним, необхідно пам'ятати про загрозу відриву належного від існуючого, який може привести до суб'єктивізму, утопізму, чи песимістичних висновків про те, що свобода, справедливість, наприклад, можуть здійснитися не у реальності, а лише у сфері належного. Відмова від пошуків об'єктивних основ цінностей неминуче призводить або до віднесення їх до сфери недосяжного ідеалу, в який можна тільки вірити і який, в кращому випадку, буде стримувати, ставити в певні рамки реальність, яка не відповідає цьому ідеалу, або до аксіологічного релятивізму, до ствердження про те, що цінності не мають основ ні в логіці, ні в реальності.

Потреби, інтереси, цінності - це три різні рівні детермінанти людської поведінки. "У світі цінностей знову відбувається ускладнення стимулів поведінки людини і причин соціальної дії. На перший план виступає не те, що безумовно необхідно, без чого не можна існувати (ця задача вирішується на рівні потреби), не те, що вигідно з точки зору матеріальних умов буття (це рівень дії інтересів), а те, яке є належним, ті моменти в мотивації поведінки, в яких проявляється самоутвердження і свобода особистості"[5, с.160].

Сукупність ціннісних уявлень, які засвоєні особистістю, виступають активним фактором мотивації її соціальної поведінки. Процес мотивації тісно пов'язаний з ціннісною свідомістю особистості, яка відображає значимі відношення людини і різноманітні умови його життєдіяльності. Зміст мотиву, писав Д.Н.Узнадзе, виявляється через знаходження тієї цінності чи системи цінностей, на яку орієнтується особистість [11, с.400-405]. Роль ціннісної свідомості в мотиваційному процесі можна проілюструвати ситуаціями вибору, в яких бажання, спонукання, що суперечать одне одному, легко

здійснювані. Головна проблематичність даної ситуації у виборі між різними бажаннями для її вирішення, пише Ф.Є. Василюк, необхідно “виробити психологічний “орган” оволодіння складністю, який володів би мірою виміру значимості мотивів і здібністю скріплювати життєві відношення у цілісність індивідуального життя. Цей “орган” є не що інше, як ціннісна свідомість, бо цінність - єдина міра співставлення мотивів”[3, с.73]. У даній психологічній ситуації ціннісна свідомість виконує функцію селекції і упорядкування конфліктних спонукань немовби в “чистому” вигляді. Однак ця функція, притаманна йому в будь-якому процесі мотивації, проявляє себе кожного разу, коли суб’єкт стоїть перед вибором вчинка, лінією соціальної поведінки.

Ціннісна свідомість активно бере участь у формуванні внутрішньої програми життєдіяльності особистості, регулює її поведінку у повсякденних і у критичних ситуаціях життя, виступає важливим елементом соціальної активності.

Оскільки соціальна активність не є автоматичним реагуванням людини на зовнішні обставини і умови її діяльності, а передбачає свідому схильність, спрямованість суб’єкту на реалізацію певних соціальних функцій, на здійснення конкретних видів діяльності, остільки вимір і оцінка її рівня неможливі поза аналізом ціннісних аспектів свідомості особистості, поза дослідженням змісту і направленості її ціннісних орієнтацій.

Говорячи про ціннісні орієнтації, на нашу думку слід уточнити зміст поняття “ціннісна орієнтація”. Справа в тому, що в соціологічній літературі дане поняття не отримало чіткого і однозначного значення. Не ставлячи собі за мету робити перелік і аналіз різноманітних підходів щодо цього поняття не можна не бачити, що всі вони об’єднані серйозним теоретичним недоліком: фіксуючи притаманний свідомості суб’єкту момент надання переваги певним зовнішнім і внутрішнім факторам діяльності, вони не містять в собі причинних і логічних основ зв’язку між перевагою і відповідними діями і вчинками. Адже та обставина, що певний компонент матеріальної і духовної культури розглядається особистістю як цінний, гідний володіння ним, використання і т.д., зовсім не обов’язково веде до дій, які спрямовані на реалізацію цінності, не детермінує саме по собі певну лінію соціальної поведінки. Позитивна оцінка деяких явищ, безумовно, певним чином впливає на процеси мотивації, але не дає ще сама по собі ніяких підстав для однозначного прогнозу поведінки. Цілком справедливо вказує Б.Ф.Додонов, що визнаємо цінностями масу об’єктів, які однак, не мають суттєвого впливу на нашу діяльність [4, с.11]. Серед ціннісних уявлень особистості, безумовно, є й такі, які відтворюють загальнорозповсюджені ціннісні стереотипи і стандарти, і які в той же час знаходяться у невідповідності і навіть у протиріччі з її дійсними потребами та інтересами, не маючи стійкого зв’язку з практичною поведінкою.

Говорячи про ціннісну орієнтацію особистості, слід підкреслити, що вона не співпадає з усією сукупністю її уявлень про цінне, як вважають деякі автори [9]. “Ціннісна орієнтація - це системно пов’язані ціннісні уявлення,

які реально детермінують вчинки і дії людини, які проявляються і розкривають себе в практичній поведінці, які визначають якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її способу життя”[2, с.118]. Саме сукупність ціннісних орієнтацій створює свого роду вісь свідомості, яка забезпечує стійкість особистості, послідовність певного типу поведінки і діяльності [5, с.202].

Виділяючи ціннісні уявлення, які реально детермінують практичну поведінку особистості, слід також відрізнити одне від одного уявлення, які фіксують ціннісну предметність об’єкту на рівні “значення” і на рівні “особистісного сенсу”[7]. Якщо “значення” є “оцінка” явищ і обставин з боку їх соціальної функціональної значимості, яка співвідноситься зі стереотипами суспільної свідомості, і яка зафіксована її засобами з певних групових, національних та інших позицій, то особистісний сенс є “оцінка” тих же явищ і обставин в контексті реальної життєдіяльності індивідуального суб’єкту, у відповідності з конкретною системою її предметів і цілей. В ціннісній свідомості особистості, таким чином, одне й те ж явище може одночасно підлягати декільком аксіологічним визначенням: відповідно виробленим суспільною і груповою свідомістю “значенням” і у відповідності з особистісним змістом. Лише останні помітно впливають на вибір певного варіанту дій, вчинків. Але й ті ціннісні уявлення, які мають особистісний сенс далеко не рівнозначні за своїм впливом на поведінку особистості. Так, одні з них, запозичені із суспільної чи групової свідомості, можуть бути некритично прийняті “на віру” і підштовхнути індивіда на певні практичні кроки по оволодінню певною цінністю. Реалізація цієї цінності, її “верифікація” у реальному життєвому процесі може привести до відмови від даного ціннісного уявлення, зміни його на протилежне. Інші ціннісні уявлення, засвідчивши для особистості свою істинність, зберігаються у свідомості тривалий час, виступаючи мірилом оцінки різноманітних життєвих ситуацій.

У свідомості суб’єкта деякі речі і явища ні за яких обставин не втрачають своєї привабливості, надійно підпорядковують собі людську активність, організують і направляють її, надають їй якісної багатоманітності і неповторного соціального обличчя. Зрозуміти природу і специфіку цих ціннісних уявлень можливо лише, заглиблюючись в проблему загальної ціннісної направленості особистості, яка створює необхідний компонент її сутнісної визначеності.

Загальна ціннісна направленість особистості являє собою складну багатомірну ціннісну модель інтегрованих в певну систему загальних форм життєдіяльності, які розглядаються особистістю в якості необхідних умов її самореалізації і які виступають в ролі фундаментальних основ всіх оцінок. У відповідності з цими “базисними” цінностями свідомість особистості проводить логічну і змістовну “верифікацію” всіх ціннісних уявлень.

Характеризуючи специфіку існування цих вищих цінностей в свідомості людини, підкреслюючи всю складність їх осмислення, О.В.Золотухіна-Аболіна пише: “Якщо всяка інша цінність переживається як

образ або позаобразне узагальнення, яке має конкретні контури, чіткі межі, то вища цінність є модель, яка породжує нескінчену багатоманітність своїх конкретних проявів, духовне утворення, яке проводить “еманацію” неосяжного ряду змістів. Вищі цінності завжди виступають як щось принципово неохоплене, яке настільки переважає індивіда, що він відчуває себе лише моментом цієї великої і могутньої цілісності. Нескінченність емоційально образного “поля” вищих цінностей проявляється в тому, що вони переживаються як щось невичерпне, недомовлене, величне і в цьому значенні таємниче. Тому вони не можуть бути до кінця перекладені на дискретну і “тверезу” мову понятійності, вимагаючи для свого повноцінного існування не аналітичних процедур, а того, що визначається в якості “розуміння серцем”[6, с.16].

Створення певної ціннісної картини світу є функціональною умовою самореалізації особистості, реалізації потенціалу, закладеного в системі її соціальних якостей, діяльного втілення цих якостей. Коли особистість підіймається до усвідомлення і осмислення вищих цінностей свого буття, вона стає здатною до виходу за межі даної сутнісної визначеності. Спосіб існування справжньої особистості - це відношення до самої себе як до об’єкту вдосконалення, цілеспрямованого розвитку. Завдяки ціннісній свідомості особистість оцінює саму себе, відчуває незадоволеність собою, визначає свій особистий ідеал, прагнення до якого і реалізація якого виводять її на новий якісний рівень. У всі часи людина шукала вищі цінності свого буття, які б дозволяли їй відокремити важливе від неважливого, сутнісне від другорядного.

Ціннісна спрямованість, як вихідний стандарт ціннісного світосприймання особистості, може проявитися у наданні переваги певній сфері діяльності - професійної, соціально-політичної, сімейно-побутової (або в певній їх комбінації) і в орієнтації на практичний, теоретично-пізнавальний, естетичний, комунікативний та інші способи діяльності у даній сфері. Цим, однак, її зміст не вичерпується. Головну якісну своєрідність їй надає загальне розуміння особистістю сенсу і призначення свого життя. Цей життєвизначимий аспект ціннісної спрямованості несе світоглядний характер, організує в єдину систему загальне ціннісне відношення до життя. Визначення сенсу життя - найважливіший елемент ціннісного самовизначення людини, формування її загальної ціннісної спрямованості, умова психічної норми становлення особистості, без виконання якої, як показав К.Обуховський, вона не може нормально функціонувати, не може мобілізувати всіх своїх здібностей в максимальній мірі [8]. Осягнути, усвідомити цей сенс дуже не просто. С.Л.Рубінштейн писав: “Здібність, яка виробляється на протязі життя у деяких людей, осмислити життя у великому плані і розпізнати те, що в ньому дійсно значиме, уміння не тільки вишукувати засоби для вирішення завдань, які виникли випадково, але й визначити самі задачі і ціль життя так, щоб по-справжньому знати, куди в житті йти і для чого, - це щось таке, що нескінченно перевищує всяку

вченість, хоча яка і має великий запас спеціальних знань, це дорогоцінна і рідка властивість - мудрість”[10, с.682].

Без визначення вищих, кінцевих цілей життя загальна ціннісна направленість людини є аморальною, нестійкою, не дає людині можливості отримати індивідуальну своєрідність. Але й не кожне наділення життя сенсом є достатньою гарантією адекватного входження індивіда в соціальні відношення.

Творча самореалізація сутнісних сил людини є процес, який невід’ємний від прив’язки їх до чогось більш значимого і більш важливого, ніж дане людське “Я”. Уже той факт, що індивідуальне людське буття входить частиною в інше, більш триваліше, і напевно, нескінченне буття людського роду, визначає необхідність пошуку ціннісних основ сенсу життя в інтересах і потребах соціальної спільноти, суспільства, всього людства. М.О.Бердяєв писав, що “особистість людська шукає для себе святині, вона прагне вільно підкорити себе, щоб знову знайти себе. Повторюється та парадоксальна істина, що людина себе набуває і себе стверджує, якщо вона підкорює себе вищій надлюдській основі... і навпаки, людина себе втрачає, якщо вона себе звільнює від вищого надлюдського змісту і нічого не знаходить, окрім свого замкнутого людського світочка”[1, с.214]. Не можна надати життю справжній сенс, лише заглиблюючись у глибини своєї суб’єктивності, прислухаючись лише до своїх внутрішніх бажань, переживань. Як показує людський моральний досвід, справді віднайти неминущий сенс буття можна, йдучи альтернативним, парадоксальним шляхом: покладаючи центр свого внутрішнього існування - назовні, “забуваючи” себе у спілкуванні з іншими людьми й високими духовними цінностями. Навіть неповторність власної індивідуальності людина певніше втримує в подібному етичному “самозабутті”. Адже саме усвідомлення своєї життєвої активності як **відповіді** на дарунок буття, відповіді, в яку потрібно вкласти свою душу, породжує моральну якість **відповідальності**. Водночас саме відповідальність за долю конкретних людей і цінностей, з якими ми життєво пов’язані, закріплює індивідуальну неповторність власної нашої особи. Таким чином, сенс життя може бути установлений лише усвідомленням нерозривного зв’язку між індивідуальним проявом родового життя і загальними проблемами людського роду, які встають в його історичному розвитку.

Висновки. Таким чином, цінності особистості - це системна ознака, що виявляє функціональний аспект особистісного значення у процесі діяльності, характеризує специфічні аксіологічні відносини як з боку особистості, спрямовані на реалізацію особистих інтересів, так і інтересів системи, в яку включена певна особистість. Цінність особистості як система, являє собою цілісний феномен, що має певне число функціонуючих сумісних один з одним, пов’язаних елементів та взаємовідносин між ними.

Цінності особистості носять двосторонній характер: вони і соціальні, і індивідуальні. Їх соціальність полягає в тому, що вони обумовлені системою виховання і навчання, певною структурою соціальних відносин, формуються,

виходячи з інтересів і задач суспільства, корегуються і направляються ним, є проекцією його духовного життя. Індивідуальність проявляється в її залежності від особливостей особистості, її життєвого досвіду, специфіки потреб, інтересів, ідеалів.

З одного боку, ціннісні орієнтації формуються у напрямку "суспільство-людина", де на індивідуально-психологічний фон особистості накладається певна інформація, а з іншого - особистість активно закріплює у своїх психологічних механізмах тільки те, що вписується у систему її особистих цінностей, є для неї мотиваційно-привабливим. Таким чином, становлення цінностей відбувається у результаті сприймання і активної переробки соціальної інформації.